

Jättespärjel som odlad kulturväxt

Roland Lyhagen visar att jättespärjeln inte alls bara var ett ogräs i linåkrar, utan också odlades under lång tid som foderväxt.

ROLAND LYHAGEN

Jättespärjel *Spergula arvensis* ssp. *maxima* betecknas ofta som ett linogräs som försvunnit helt från landet genom bättre utsädesrensning och linodlingens upphörande (Inge-lög m.fl. 1993). I Atlas över Skånes flora konstateras att "Med odlingen av spånadslin försvann också jättespärjeln" (Weimarck 1985). En likartad beskrivning finns i en dansk sammanställning av Løjtnant & Worsøe (1993):

På 1800-talet var jättespärjel icke sällsynt som ogräs i linfälten. Nu är denna växt försvunnen från Danmark. De sista fynden från Norge, Sverige och Danmark är från respektive 1876, 1920 och 1917.

Som orsak till försvinnandet anges bättre utsädesrensning, nästan upphörd linodling samt ökad gödsling. I artfaktbladet om jättespärjel (Svensson & Thor 1994) anges att den endast växt i linåkrar medan inget nämns om att den odlats i Sverige. Däremot står det att den odlats i Mellan-europa till grönfoder och som grön gödslingväxt.

Spergula-systematik

Åkerspärjelns uppdelning i underarter och varieteter har skiftat från flora till flora och ofta varit motstridig. Det präglar också litteraturen kring detta komplex där både namnskick och indelning är mycket varierande.

Figur 1. Jättespärjel och foderspärjel odlades under lång tid i Sverige som foderväxter. Här foderspärjel ur Handbok i jordbrukslära av Juhlin Dannfelt (1901).

Spergula arvensis ssp. *maxima* and ssp. *sativa* were commonly cultivated for fodder in the 19th and early 20th centuries.

I den nya Flora Nordica (Jonsell 2001) har systematiken utretts av Pertti Uotila som ger följande nyckel för åkerspärgeles underarter:

- 1 Frö med vårtor (papiller) 2
- Frö utan vårtor 3
- 2 Frö 0,8–1,3 (–1,4) mm; måttligt glandelhårig stjälk *ssp. arvensis* sydspärgel
- Frö (1,3–) 1,6–2,1 (–2,3) mm; kal eller sparsamt hårig *ssp. maxima* jättespärgel
- 3 Frö (0,8–) 1,1–1,4 mm; vanligen tätt glandelhårig *ssp. sativa* foderspärgel
- Frö 1,3–1,7 mm; mer eller mindre kal *ssp. linicola* linspärgel

Att jätte- och foderspärgel har större frön och dessutom en frökapsel som inte så lätt öppnar sig tyder på att människans urval har spelat in. En primär urvalsegenskap vid domesticering av växter är nämligen att minska fröbehållarnas förmåga att öppna sig eller gräsens frö att släppa från axspindeln. Det underlättar skörden och utsädesframställningen. Egenskapen kallas inom växtförädlingen för dråsfasthet (ibland drösfasthet). De större fröna har säkert selekterats fram genom många års sällning av fröskörden.

Ibland sammanfaller en egenskap som är gynnsam för ett ogräs med människans önskemål. Det kunde vara en fördel för spärgele att kapseln inte öppnades utan följde med linet in för torkning och senare utrökning när nytt linutsäde togs fram. Därmed följde ogrässpärgele med linfröet och såddes samtidigt på våren.

Hjelmqvist (1950) anser att jättespärgele utvecklats med linodlingen, först som ett ogräs, för att sedan även tillvaratas som foderväxt. Jättespärgele har också stora frön med vingkant och liknar till storlek och form spånadslinets, vilket försvårade frånrensningen när man endast hade enkla rensmaskiner. Att jättespärgele karakteriseras som kal eller nästan kal kan också tyda på ett medvetet urval. De innebär bättre smaklighet på spärgele som foder till nötkreatur. Detta gäller även flera andra förädlade foderväxter.

Fynd redan från järnåldern

Spärgele är en gammal kulturväxt i Västeuropa. Talrika fynd av foderspärgele har gjorts vid utgrävningar i kulturlager i Schweiz och Danmark från romersk järnålder, ca 500 f.Kr. – 500 e.Kr. (Werth 1943). I samlingsverket Danmarks Natur (Nørrevang m.fl. 1975) redogörs för de danska fynden från järnåldern. I en husgrund från Ginderup på Jylland fann man 5,6 liter förkolnat frö av spärgele. Maginnehållet på den så kallade Tollundmannen innehöll rikligt med spärgelefrö från den sista måltiden. Tydligt har spärgele odlats och tillvaratagits för fröets skull under järnåldern. Sedan tycks odling i Danmark av spärgele inte vara säkert belagd förrän in på 1700-talet och då som foderväxt till hö eller bete. På 1800-talet tycks den vara etablerad som foderväxt, där den enligt Lange (1864) beskrivs sålunda:

β, (var. *sativa*) dyrkes hyppig som Foderväxt og forekommer stundom forvildet.

Jättespärgele beskrivs däremot som ett linogräs: "Ukrud i Hørsæden". Den finns även upptagen i Axel Blytts Norges Flora från 1876 med ett par fynd, vilket tyder på en stor spridning i Norden vid denna tid.

Att spärgele, förutom användning som foderväxt, också skulle vara användbar som föda nämns i C. F. Nymans Sveriges Fanerogamer (1867):

Fröen ätas af höns och andra foglar och lära också kunna malas och blandas bland mjöl till nödbrod.

Det var säkert många olika slags frön som maldes och blandades till mjöl under nödåren på 1860-talet.

Introduktion som foderväxt i Sverige

Redan 1784 anger P. G. Tengmalm att spärgele är en foderväxt som brukas i Flandern, England, Frankrike och Tyskland (Tengmalm 1784). Han är dock tveksam till om den är odlingsvärd här, även om den har positiva foderegenskaper:

Den ökar mjölken hos kor, och sätter en synnerlig god smak på Smöret. --- Hos oss lönar det wisst ej mödan, at cultivera den.

Den försöksodlades dock i slutet av 1700-talet i Västmanland på sandiga provytor (Malmgren 1982).

I Anders Jahan Retzius genomgång av växter för den svenska hushållningen, beskrivs spärgeln som ett ogräs i råg och bovete, men också som foderväxt värd att prova (Retzius 1806). Framför allt framhålls de goda odlingserfarenheterna av spärgeln i Flandern, England och Tyskland, särskilt på de lättaste sandjordarna:

Den gifwer mycken och förträffelig mjölk, äfwen som godt smör; men frågan är, om det också är lönande i Swenskt klimat? För att kunna beswara denna fråga med säkerhet, tarwas flere försök än hittils dermed är gjorde.

På 1830-talet redovisas erfarenheter gjorda vid testodling i Sverige. Peter Wahlberg (1835) hänvisar till att den utmärkte Landthushållaren, Kongl. Secreteraren Nathhorst framgångsrikt skördat såväl hö som frö av foderspärgeln odlad på mager sandjord. Frö till utsäde av densamma erbjöds av Booth vid denna tid för 6 skilling banco per skålpund (425 g). J. G. Booth & Co var en stor och ansedd fröfirma i Hamburg. Även om foderspärgeln i första hand rekommenderas så borde också jättespärgeln provas eftersom:

Denna, troligen mindre allmänt odlade, afart är säkerligen den förmånligaste av alla.

Wahlberg karakteriserar också underarterna. Foderspärgeln skiljer sig från åkerspärgeln ”genom hvitare och något bredare hinnkant på fröen” medan jättespärgeln är mer avvikande och ”ej blott utmärker sig genom till alla delar större växt, utan äfven genom sin fullkomliga glatthet. Fröen äro nästan stora som senapskorn”.

Odlingen har kommit igång

Vid mitten av 1800-talet är jättespärgelns förutsättningar som foderväxt klarlagda och växten rekommenderas för odling till hö eller bete för nötkreatur (Lundequist 1850):

Spärgel (*Spergula arvensis*), vexer låg och är mindre gifvande än Bohvete, men dess förtjenst är att vexe på den magraste jord, där inga bättre fodervexter trifvas, och på lös sand, der ganska få andra örter uthärda. — — Den vexer nästan i hela Sverige allmänt vild, men denna ger mindre afkastning, än den cultivate-rade, så kallade *S. maxima*.

Lundequist ger också en uppräknig av praktiska odlingserfarenheter, som bland annat redovisats på 3:e Allmänna Landbruksmötet 1848.

Nathhorst skördade på mager sandjord 120 lisp. hö och 1200 skålp. frö af tunnlandet. — — Hr Edman sådde ... vid Staby i Upland 22 sk per tunnland. ... och skördade 160 lisp. hö per tunnland.

I slutet av 1800-talet är jättespärgeln en etablerad och stundom odlad foderväxt på rena sandjordar.

Spärgeln är en lättjordsväxt, som i södra och mellersta delarna af vårt land odlas med mycken fördel till bete och grönfoder. Den kan äfven skördas till hö och är känd såsom en af de för lättjord lämpligaste växter till gröngödning. ... Vid odlingen använder man helst den storväxta spärgeln som växer frodigast och lemnar de rikaste skördarna

enligt Lantbruks-Praktikan från 1889 (Arrhenius & Lundqvist 1889).

Vid sekelskiftet finns noterat, i den digra Handbok i Jordbrukslära av H. Juhlin Dannfelt (1901), i ett långt avsnitt om spärgeln som foderväxt:

Odlas i synnerhet i de holländska och tyska kusttrakterna, där klimatet är så fuktigt, att den lösa sandjord, på vilken denna art bäst går till, ej alltför starkt uttorrar. I Sverige odlas spärgel ganska obetydligt i Kristianstads län, Blekinge och Småland.

Utsädesförsäljning till 1957

I en tidigare artikel i SBT har jag redovisat att spärgeln sålts som foderväxt av Utsädesbolaget i Svalöv under mer än 60 år (Lyhagen 1991). Perioden 1892 till 1914 salubjöds jättespärgel (betecknad *Spergula maxima* i katalogen) och från 1916 till 1957 foderspärgel (betecknad *Spergula sativa*). Den framhålls som ett inte särskilt bra val i jämförelse med vitsenap, oljerättika och silverbovete men

Odlas dock ännu gerna på vissa traktors sandjord. Utsädesmängd 24–30 kg pr hektar.

Mellan 1896 och 1905 är det angivet som svenskt frö av jättespärgeln. Därefter saknas ursprungsangivelse, även på andra arter, så vi

Figur 2. Fröprov av jättespärgel från omkring år 1900. Seeds of *Spergula arvensis* ssp. *maxima* from a seed collection from ca 1900.

vet inte om fröet därefter fortfarande var utsädesodlat i Sverige (Sortistor 1892–1957). Det intressanta är att utsädesodling av jättespärgel bedrivits minst ett eller flera decennier kring sekelskiftet. Utsädesodling och foderodling borde ha varit en stor spridningsmöjlighet för jättespärgeln men den tycks inte ha haft tillräcklig konkurrenskraft för att på allvar etablera sig som ogräs parallellt med vanlig åkerspärgel. Under samma tidsperiod systematiserades dock frörensningen, vilket radikalt minskade möjligheterna för ogrässpridning via utsädet. Det satte till exempel tydliga spår i förekomsten av de utsädespridda linogräsen lindådra *Camelina abyssum*, linsnärja *Cuscuta epilinum*, linrepe *Lolium remotum*, linmåra *Galium spurium* ssp. *spurium* samt linspärgel och jättespärgel, vilka alla i stort sett försvann under 1900-talets två första decennier.

I Weibulls utsädeskataloger fanns jättespärgeln upptagen i sortimentet från 1909 till 1952 och därefter erbjöds foderspärgel 1953 till 1955. Något ursprung på fröet finns inte angivet. Även om odlingen varit blygsam under flera decennier på 1900-talet, så har trots allt odling skett årligen ända fram till mitten av 1950-talet eftersom utsädesfrö erbjudits under så lång sammanhängande tid. I Weibulls katalog står bland annat

lämplig till odling på mycket mager, kalkfattig, fuktig sandjord ... Vid odling av spärgel bör man skörda i god tid, ty hinner växten fröa, blir den lätt ett ogräs.

Den risken var sannolikt överdriven.

Att den slutligen utgick ur sortimentet berodde bland annat på att odling på sandiga, magra marker minskade efter andra världskriget.

Gammalt fröprov av jättespärgel

Jag har i en frösamling från Allmänna Svenska Utsädesaktiebolaget i Svalöv en flaska på ett par deciliter fylld med frö av jättespärgel (figur 2). Av artsammansättningen att döma är samlingen från omkring sekelskiftet 1900. Fröna är 1,5–2,0 mm i diameter med matt fröyta, ganska bred gulbrun hinnkant samt mer eller mindre rikligt med brunaktiga vårtor (papiller). Tveklöst pekar alla dessa karaktärer på att fröet är från jättespärgel. Det styrker min uppfattning att jättespärgeln även bör tillskrivas epitetet ”odlad som foderväxt och för gröngödsling” och inte bara var ett linogräs som beteckningen är i många svenska floror. Det i spånadslin vid sekelskiftet ofta förekommande ogräset kan i en del fall ha varit linspärgeln. Tyvärr har alla ansträngningar misslyckats att med olika medel få fröna att gro.

Försvann jättespärgeln på 1920-talet?

På Botaniska museet i Lund finns knappt trettio ark med jättespärgel. Huvuddelen är insamlade mellan 1862 och 1910. Ett par exemplar från Gotland, Visby respektive Sproge, är daterade 1918 och 1925. Jättespärgeln är insamlad i Skåne, Blekinge, Halland, Småland, Gotland, Väster-

götland, Dalsland, Västmanland, Uppland och Ångermanland. Endast på ett litet antal ark finns biotop angivet och då som ”ogräs i linåker”. I artfaktabladet om jättespärjel anges senaste fynd från Sverige till 1946 (Svensson & Thor 1994). Detta sena fynd finns dock inte belagt. I Flora Nordica anges det senaste fyndet till 1925 på ett ark från Gotland. Jättespärjeln har sannolikt varit spridd över större delen av södra Sverige och kan också ha följt med spånadslinodlingen upp i södra Norrland. I Flora Nordica anges senaste fynd från Värmland 1897, Ångermanland 1897, Härjedalen 1906 och Västerbotten 1912.

Som foderväxt torde jättespärjeln i huvudsak varit odlad i södra Götaland. Det är inte orimligt att den kan ha dykt upp som tillfällig flykting med tanke på att den sålts som utsäde fram till mitten av 1950-talet, men några belägg för att så skulle ha skett finns inte.

Linspärjeln är, i motsats till jättespärjeln, endast representerad av ett par pressade exemplar i herbariet i Lund. De senaste svenska fynden enligt Flora Nordica är från Öland 1921, Västergötland 1895, Skåne 1888 samt Gotland 1849.

Citerad litteratur

- Arrhenius, J. P. & Lindqvist, C. A. 1889. Landtbruks-Praktika. – J. Arrhenii Förlagsbokhandel, Stockholm.
- Blytt, A. 1876. Norges flora eller Beskrivelser over de i Norge vildtvoxende karplanter. Del 3. – Christiania.
- Hjelmqvist, H. 1950. The flax weeds and the origin of cultivated flax. – Bot. Not. 1950: 257–298.
- Ingelög, T., Thor, G., Hallingbäck, T., Andersson, R. & Aronsson, M. 1993. Floravård i jordbrukslandskapet. Skyddsvärda växter. – SBT-förlaget, Lund.
- Jonsell, B. (red.) 2001. Flora Nordica 2. – Bergius Foundation, Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H. 1901. Handbok i jordbrukslära. – Fritze, Stockholm.
- Malmgren, U. 1982. Västmanlands flora. – Förlagstjänsten, Stockholm.
- Lange, Joh. 1864. Haandbog i den danske flora. Tredje forøgede udgave. – Reitzel, Kjøbenhavn.
- Lundequist, N. W. 1850. Handbok i svenska landtbruket. – Upsala.
- Lyhagen, R. 1991. Några glimtar från 100 års utsädesförsäljning. – Svensk Bot. Tidskr. 85: 385–396.

- Løjtnant, B. & Worsøe, E. 1993. Status over den danske flora. – Gad Forlag.
- Nyman, C. F. 1867. Utkast till svenska växternas naturhistoria. Förra delen. – Lindh, Örebro
- Nørrevang, A. & Meyer, T. (red.) 1975. Danmarks natur. Bind 8. Agerlandet. – Politikens Forlag, København.
- Retzius, A. J. 1806. Försök till en flora oeconomica Sveciae. – Lund.
- Sortistor 1894–1957. – Allmänna Svenska Utsädesaktiebolaget, Svalöv.
- Svensson, R. & Thor, G. 1994. *Spergula arvensis* ssp. *maxima* jättespärjel. – I: Aronsson, M. (red.) 1999. Rödlistade kärlväxter i Sverige. Artfakta. ArtDatabanken, SLU, Uppsala.
- Tengmalm, P. G. 1784. Någre anmärkningar wid de mäst brukliga foder-wäxter. – Hushålln.journal för Majus 1784. Stockholm.
- Wahlberg, P. 1835. Anvisning till svenska foderväxternas kännedom. – Nordström, Stockholm.
- Weibull, W. 1909–1955. W. Weibulls illustrerade årsbok. – Landskrona.
- Weimarck, H. & G. 1985. Atlas över Skånes flora. – Förlagstjänsten, Stockholm.
- Werth, E. 1943. Der Spörgel, eine urgermanische Futterpflanze. – Angew. Bot. 25: 349–354.

ABSTRACT

Lyhagen, R. 2006. Jättespärjel som odlad kulturväxt. [The Swedish cultivation history of *Spergula arvensis* ssp. *maxima*.] – Svensk Bot. Tidskr. 100: 413–417. Uppsala. ISSN 0039-646X.

Although *Spergula arvensis* ssp. *maxima* in recent floras is described only as a now extinct weed of flax fields, it was in fact quite frequently cultivated for fodder in the 19th and early 20th centuries.

Roland Lyhagen har arbetat som växtförädlare på Sveriges Utsädesförening och därefter som konsulent och informatör på nuvarande Svalöf Weibull AB. Roland är speciellt intresserad av våra odlade lantbruksväxter och deras historia.

Adress: Fjärilsgatan 2, 268 32 Svalöv
E-post: lyh@svalov.mail.telia.com